

NICORIUC BÉATRICE

KÖZELÍTÉSEK AZ ÍRÁS ÉS A TÉR TAPASZTALATÁHOZ HERTA MÜLLER ESSZÉIBEN

■ Herta Müller esszéi sokkal kevésbé élnek a magyar irodalmi köztudatban, mint regényei. Ezek közül 2009-es irodalmi Nobel-díja óta többet is magyarra fordítottak, viszont a több esszé- és előadaskötetéből egynek jelent meg csupán magyar fordítása 2018-ban, András Orsolya jóvoltából (Müller 2018).

Kiváltképp az első két kötet esszéi egyfajta olvasói útmutatóként is funkcionálnak Herta Müller elbeszélő műveinek olvasásához, mind a szerző nyelvhasználata, mind pedig a térhasználat jelentésteremtő módzatai tekintetében. Herta Müller műveinek értelmezői mindeddig csak érintőlegesen foglalkoztak a tér szemantizálásával, a térmetaforák elemzésével, azzal, ahogyan a szerző a valós élettapasztalataiból ismert tereket, a tériesített időt, a határállapotokat a „kitalált észlelés” révén irodalmi fikcióvá alakítja.

A fentiekből kiindulva arra teszek kísérletet ebben a szövegben, hogy Herta Müller esszéinek íráshasználat és tértapasztalat szempontú elemzéséből kiindulva egy újabb modellt kínáljak az elbeszélő művek értelmezésére is.

A két tárgyalt esszékötet *Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet* (Az ördög a tükörben ül. A kitalált észlelésről) és *A király meghajol és gyilkol* (*Der König verneigt sich und tötet*). Mindkét kötet az írás folyamatát tematizálja, amely úgy jelenik meg a szövegekben, mint a Müller életét végigkísérő események feldolgozásának az aktusa. Az írás, az alkotás folyamata mindig saját életének, élete szakaszainak tapasztalataihoz nyúl vissza, és ezeket alakítja át esztétikai igényű fikcióvá.

Herta Müller számára az írás az emlékezés igazságát és nem a múlt rekonstrukcióját jelenti. A „kitalált” (*das Erfundene*), az emlékezés igazsága számára a jelen és a múlt, az élmény és reflexió közötti kapcsolat újradefiniálása (Siguan 2014. 245.). Ebben a folyamatban a poétika, a művészet, de az objektív és szubjektív tapasztalatvilág is fontos szerephez jut, akár csak az általa „kitalált észlelésnek” (*erfundene Wahrnehmung*) (Müller 1991) nevezett elv, amely révén az ember kapcsolatba kerülhet az emlékezéssel. Az írás tehát nem a valóságnak az utánzása, hanem annak a nyelvi, metaforikus feldolgozása. Már pályafutása elején írja: „Látom magamon, hogy nem az marad meg legerősebben az emlékezetben, ami külsődleges, amit ténynek nevezünk. Erősebb, ami belülről jön, amit a külsődleges, a tény vált ki, mert az újraélhető az emlékezetben. Mert az, ami belülről jött, a bordáimat nyomja, a torkomat szorítja, a szívverésemet hajszolja.

A saját útjait járja. Saját nyomait hagyja.” (Müller 1991; az idézetek a szerző saját fordításai.)

Az elemzés Müller alkotói tevékenységének egyik központi kérdését veti fel, nevezetesen azt, hogy hogyan lehet megtalálni a megfelelő nyelvi formát ezeknek az emlékeknek a leírásához, amely a történesek leírhatatlan, kimondhatatlan lényegét visszaadhatja. Ez a kérdés – az elmondhatatlan szavakba foglalásának a nehézsége –, illetve az ehhez kapcsolódó reflexiók saját, egyéni írásmódjáról végigkísérték egész életét, gyerekkorától németországi disszidálásáig.

A falu tere

■ A bánsági sváb falu lakói, a nyelvük és nyelvhasználatuk a figyelmes gyermek számára egysíkú világnak tűnik, amelyben a nyelv kizárólag arra szolgál, hogy munkautasításokat adjanak, vagy mindennapi tevékenységeket megnevezzenek vele. A kemény munkának a beszédhez semmi köze, a szavak, a nyelv csak feltartóztatják a munkát, és fölösleges megkettőzéseit annak, amit az alkalmi beszélők éppen tesznek. „A szavak egyenesen a test útjában állnak – ezt tudtam. De az elcsúszás aközött, ami kívül, a kezed körül és belül, a fejedben van, a tudás: most olyasmire gondolsz, ami nem illet meg, amit senki nem hinne rólad.” (Müller 1993. 8.) A falulakók nyelvtelensége összezavarja a gyermeket, egyedül hagyja a gondolataival, amelyek emiatt büntudatot keltenek benne. A nyelvtelenséget tudatnélküliségként is lehet itt érteni, egy domináns és ezért ijesztőnek érzékelt falusi közösség hiányzó öntudataként. És mivel a kis én-mesélőnek nem szabad szavakat találnia az átélt dolgokra, ezért meg sem tudja magyarázni ezeket magának. Hiányzik neki a belső reflexió modellje, ami révén egy saját álláspontot, illetve ellenállást alakíthatna ki. A gyermek bűnösnek érzi magát a gondolatai miatt, mert ezeket nem szabad kimondani, mert nem illik kimondani őket. Ilyenkor jön a félelem, az ok nélküli félelem, hogy rosszat cselekedett. Herta Müller ezt a félelmet nevezi fejetlen félelemnek, mert sem konkrét oka, sem ellenszere nincs (Müller 1993. 8.). Ezáltal a falu „fogda” lesz, a falu házai, a tárgyak befolyásolják az érzékelését, fenyegetve érzi magát. A házban levő tárgyak éjszaka szörnyekké változnak, a növények és állatok a mezőn csak azért vannak ott, hogy őt felfalják. A tárgyak tömkelege között mindig elveszettnek érzi magát. Az állandó érzés, hogy senkihez és semmihez nem tartozik, szakadékot von az én és a környezete közé. Ahhoz, hogy ezt a szakadékot megszüntesse, megeszi a „leveleket és virágokat, hogy azok a nyelvvel rokonok legyenek” (Müller 1993. 11.). Az evés, rágás, bekebelezés és minden más, szájjal kapcsolatos tapasztalat minden gyermek számára alapvető és élvezetes tevékenység, amelyen keresztül a környezetére szeretne hasonlítani és azzal egyé válni. „Azt akartam, hogy hasonlítsunk, mert ők tudták, hogy hogyan kell élni, én meg nem.” (Müller 1993. 11.) A gyermek olyan akar lenni, mint a környezete, mint a többiek. Az egyedüllét által kiváltott folyamatos félelem és az egyedüllét traumája arra készteti, hogy a számtalan őt kísértő tárgynak és növénynek új neveket találjon ki, és egy új, kitalált értelemrendszerbe rendezze azokat. Ez az átrendezés azt jelenti a gyermek számára, hogy a növényeket és a szimultán

hozzájuk kapcsolódó félelmet is megszelídítse. A megszelídítés ugyanakkor azt is jelenti, hogy a félelmet kezelni tudja. Ez a viszonyulás megmarad, és később is fellelhető lesz abban a rengeteg nyelvi képben és metaforában, amit Müller a műveiben használ. Az oly gyakran emlegetett „kitalált észlelés”, vagyis a névadás, a képzelet újrarendszerezi a dolgokat, új jelentéssel ruházza fel őket, és ezzel azt a látszatot kelti, hogy az állandó félelmet kontrollálhatja.

Herta Müller a gyerekkort sok művében magányosan, nyelvtelenül eltöltött időszaknak írja le, amelyet csak akkor tudott visszahódítani, amikor gyerekkori emlékeit képes volt nyelvbe rendezni, „az átéltnék az átészttétizálása révén” (Bozzi 2005. 35.). Az írás volt az a mozzanat, amely révén tudatosult számára, hogy „önálló emberként” létezik. Így tudta magát elhatárolni a félelmetesnek tűnő közösségtől. Így Herta Müller szövegei átészttétizált monológokként olvashatóak, amelyek ott zajlanak, ahol „a megalázás egy életforma”. Mert „az képes az önértékelését megőrizni, aki saját magának az egyetlen beszélgetőtársa a tudatosan választott elszigeteltségben, mert a monológ által kockázat nélkül védheti meg magát, anélkül, hogy félbeszakítanak vagy büntetnék”. (Müller 1991. 44.)

A város tere

■ 1973-ban Herta Müller elhagyta gyermekkorának helyszínét, a falut, hogy Temesváron tanuljon németül és románul. Ezzel a döntésével ellenszegült az édesanyja akaratának, aki azt szerette volna, hogy a lánya szabad legyen. De mivel neki még mindig „a falu a fejében volt”, vagyis a gyerekkori emlékeket még nem dolgozta fel, az idegen környezetben elszigeteltnek és magányosnak érezte magát. Így a faluból való szabadulás sem hozta meg a várt megváltást; összeomlott a „városi hölgy” utópiája is, vagyis amilyennek szerette volna látni magát a városban, ott ugyanis a román nyelvi akadályok választották el a diáktársaitól. Kiszabadult a faluból, de a kudarcérzése tovább nőtt. „Tizenöt éves voltam, és bekerültem a városba, teljesen új dolgokra találtam, és elkezdtem románul tanulni. Eleinte nehéz volt, hosszasan füleltem, túlterhelt voltam. Volt ugyan csatos kigyóbórcipóm, de én magam nem voltam teljesen ott. Úgy tűnt, mintha csak a magas sarkú cipőbe bújtatott lábujjhegyeim maradtak volna belőlem, amint végigmentem a városon. Alig beszéltem.” (Müller 1993. 15.)

A kisebbrendűségi érzés a romántudás hiányától még erősebb lesz. Ezt ő úgy fogalmazza meg, hogy nem nőtt még fel a városhoz. Ez az érzés kicsi, láthatatlan darabokra vágja az egyént, akiből csak a lábujjhegyei maradtak. Aki lábujjhegyen jár, azért teszi, mert láthatatlan szeretne maradni, mert mások elől el szeretne bújni. „De a fülelés a beszédre készít fel. Egy nap a száj elkezdett magától beszélni.” (Müller 1993. 15.) A szégyen, hogy a nyelvet nem ismerte, erős volt, és elválasztotta a külvilágtól. A sok figyelem és türelem viszont megtette a hatását, a román nyelv beszívárgott a fejébe, és elkezdett beszélni, élni. A világról való elképzelésének, illetve a környező világ pontos megfigyelésének az összjátéka lehetővé tette számára, hogy megértse és kezelje a világot maga körül. Ezek a módszerek segítették őt az új nyelv elsajátításában.

A megfigyelés ugyanakkor az író számára is fontos szerepet játszik, és eszköz a félelem és a kisebbségi érzés vagy a lehallgatás pszichológiai traumájának a leküzdéséhez. A román nyelvet sajátos módszerekkel tanulja, a román szavakat a velejükig kielemezi, és összehasonlítja az adott tárgy német megnevezésével. „Ennyire különböző a szélcsend: németül: a szél lefeküdt (Der Wind hat sich gelegt) – ez lapos és vízszintes. De románul úgy hangzik: a szél megállt (Vântul a stat). Ez meredek és függőleges. A szél példája csak egyike a folyamatos eltolódásoknak. [...] Majdnem minden mondat egy újabb látásmód.” (Müller 1993. 25.) Az önmeghatározás a sok különböző világlátásnak az eredménye, ami a két nyelv kölcsönhatásából jön létre. „A könyveimben még nem írtam egy mondatot sem románul. De természetesen ír bennem a román is, mert belenőtt a látásmódomba.” (Müller 1993. 25.)

Az írás folyamata jelen és múlt között

■ Ha az ember kézbe veszi Herta Müller esszéit, és lapozni kezdi, minden oldalon olyan igékre talál, amelyeket Herta Müller az öndefiníciójára használ, mint például *belenő*, *zabál*, *nyel*, *keresztez*, *zuhan*, *begombol*, *elmosódik* (hineinwachsen, fressen, schlucken, durchkreuzen, abstürzen, zuknöpfen, schwimmen). Ezek egy olyan dinamikát eredményeznek, amely az interiorizálás és az elidegenedés közötti határon egyensúlyoz. Ez az állandó átmenetben levés határozza meg mind munkáit, mind őt magát. A többi olyan esszéjében is, amelyben önmagára és az irodalmi tevékenységére reflektál, szintén visszatérő témái a *valahova tartozás* és az *idegenség*, a *hallgatás* és *beszéd*, a *kimondás* és az *elhallgatás*. Ez a regényei és elbeszélései beszédmódjában is megnyilvánul, a rövid, lakonikus mondatokban, a tagmondatok és szavak ismétlésében.

Hasonló egyensúlyozás jön létre a fejben is, amikor a jelen a múlttal találkozik. Ez a kapcsolódás legalább olyan jól megmagyarázza Herta Müller írásmódját, mint a „kitalált észlelés” (Müller 1991). Az egy időben felidézett gyermekkor, a korai városi lét, a román nyelvvel való küzdelem, a manipulátorikus kihallgatások alatt érzett megszegyenítés, a ki-nem-mondhatósága annak, amit pedig ki kell mondani – mindezeknek az elmében való együttes jelenlétéről esik szó az *Einmal anfassen – zweimal loslassen* (Egyszer megragadni – kétszer elengedni) című esszében. „Az egyes múltbeli pillanatok nem tudnának annyira élesen és ennyire újszerűen a jelenben élni, ha akkor, a maguk idején [...] átláttam volna ezeket.” A nyelvtelenség hosszú időszaka elnyomta az azon időszak alatt átélt eseményeket. „Minden történésben volt egy üres tér [...], hogy ki előtt, mikor, hol és hogyan kellene beszélni vagy hallgatni.” (Müller 1993. 106.) Ez a kívülről kényszerített behatárolása a beszédnek és a hallgatásnak az a „csomag”, amit magával visz egész életére. „A felidézett múlt és a jelen [...] nem kronologikusan kószál az emlékezetben, hanem mint a dolgok különböző arcai. Újabb és újabb részletek találkoznak, újabb párokba rendeződnek, mindig másnak és újnak tűnnek [...]” (Müller 1993. 106.) Ez eredményezi a konstruktív emlékezést. Egy olyan tevékenységről van szó, ami a jelenben teljesedik ki, de amire a múlttal együtt kell tekinteni. Az emlékezés szükségszerű, belső indíttatás, ami nélkül a jelen nem megra-

gadható. „A jelennel való keveredés a múltnak a harmadik, ötödik vagy huszadik arcát fedi fel. [...] A nagyon régen történt esemény közelmúlttá válhat, mintha tegnap történt volna. Mondhatnám azt is: találkozom a *régvanommal* (Vergangenwart) a *jelenmúltamban* (Gegenheit), az elengedés és a megragadás között.” (Müller 1993. 107.) A múlt és a jelen mondhatni ok nélkül, véletlenszerűen találkozik, ennek az eredményeképpen jönnek létre a nem természetes képek az egymáshoz nem passzoló világok elemeiből, tárgyak és testrészek egymásba folynak, és új rendszereket hoznak létre. Egyes tárgyak jelenbeli észlelése előhívja a falunak vagy a diktatúrának a mélyre süllyedt emlékeit, és a múltbeli érzések leltárát betölti a jelenbe. „Rajtaütésszerűen idézik fel a ma tárgyai a múlt eseményeit. [...] Minél pontosabban figyelem meg a jelent, annál erőteljesebben válik a múlt paradigmájává. Csak a jelen nélkül tudnék a fejemben a múlt nélkül élni.” (Müller 1993. 122.) Mindent, ami ma történik, átítatnak az emlékek, és ami jelen van, az táplálja az emlékeket. Herta Müller elmondja, hogyan hagyja az élmény szavakba írni magát: „Az élmény mint folyamat fűtyül az írásra, nem kompatibilis a szavakkal. [...] Hogy leírhatóvá váljon, a szavakhoz kell igazítani és újra ki kell találni. Felnagyítani, kicsinyíteni, egyszerűsíteni, bonyolítani, említeni, kihagyni – mind olyan taktika, amely a saját útját járja, és az élményt csak ürügyként használja. [...] Az ember kipróbálja, hogy melyik szó mire képes. Nincs többé nappal és éjszaka, falu vagy város, hanem a főnév és az ige, főmondat és mellékmondat, ütem és hangzás, sor és ritmus veszi át a hatalmat. [...] Hogy írni lehessen róla, le kell rombolni az átélt eseménynek a tolakodását, minden valós utcáról egy kitaláltra kell térni, mert csak a kitalált hasonlíthat a valóshoz.” (Müller 1993. 86.)

Ez voltaképpen az író drámája, amelyre Herta Müller az esszéiben reflektálni próbál: hogyan zajlik az írás, a szavakba öntés folyamata. A fenti idézet autonómmá és a történeti és kultúrtörténeti referenciáktól függetlenné teszi a munkáját. Minden, ami átéltnek tűnik, átment a poézis darálóján, és bár valóságosnak néz ki, sokkal inkább egy képzeletbeli elemekből készített szövevény, szándékosan teletűzdelve provokáló elemekkel. A jelen s a múlt az időn kívül találkoznak, és akarva-akaratlanul groteszk és rémálomszerű képeket hoznak létre. A szövegek a részelemek összehatásából építkeznek, amelyek tudatosan nyitottá, lezáratlanná, tisztázatlanná és megválaszolatlanná teszik ezeket. Ez feszülté teszi a beszéd és a hallgatás, valamint a közlés és a kihagyás viszonyát. A kimondott vagy leírt mondat mellett, mintegy abba beleírva, beleszólva, betolakodva megjelenik a ki nem mondott, le nem írt mondat is. Ennek a beszéd és írás közötti rugalmas ingázásnak, a túldimenzionált ábrázolásnak és a teljes vagy részleges elhallgatásnak az a célja, hogy újrarendezze a valóság-szerző-szöveg-olvasó viszonyt a szubjektív tapasztalat és észlelés komplex kapcsolattrendszerén belül. Az olvasás produktív észleléssé válik. Az olvasó át kell engedje magát ennek az esztétikai folyamatnak, így a szóképeket a szöveg valóságalapjaként tapasztalja meg: „Az olvasó tévesen gondolja azt, hogy ő csak a kész végtermékkel szembesül. [...] Aki olvasni tud, az olvasás közben az írás folyamatát is felfedezi: a kitérőket, a töréseket. Érzékeli a gondolatok alatti rétegek sokaságát. Világosan látja a keresés fo-

lyamatát. Felismeri a poétikus eltéréseket, a kitaláltat az észlelésben. Azt is látja, hogy milyen »eszközzel« voltak ezek leírva.” (Müller 1991. 44.)

Az ilyen olvasás az olvasóra is rálátást enged, az olvasó és az író szerepei felcserélhetővé válnak. Ha így olvas, az olvasóban olyan érzékenységgel jön létre, amely megmenti a szöveget mint olyan tapasztalati teret, amelyben a többértelműség keletkezik és válik leolvashatóvá, és amely révén a mondat performanszá válik.

A Herta Müllerről szóló szakirodalomban számos olyan nézettel találkozunk, hogy az író műveit csakis a megfelelő történeti háttérrel lehet receptálni, sőt a romániai kommunizmus idejét is belülről ismerni kell, és ezt a háttérrel vagy tapasztalatot is be kell vonni az interpretációba. Ezzel szemben az én értelmezésem szerint, amint remélhetőleg ez a kísérlet is rámutatott, nincs szükség az ilyen referenciális olvasatra; bár a mülleri szövegek a politikai elnyomást tematizálják, ezeket mégis egyfajta performanszként lehet felfogni, amelynek a megértéséhez nem szükséges a diktatúrában élés előzetes tapasztalata.

■ IRODALOM

Bozzi, Paola: *Der fremde Blick. Zum Werk Herta Müllers*. Königshausen & Neumann GmbH Verlag, Würzburg, 2005.

Müller, Herta: *Der Teufel sitzt im Spiegel. Wie Wahrnehmung sich erfindet*. Rotbuch, Berlin, 1991.

Müller, Herta: *Der König verneigt sich und tötet*. Rowohlt, Reinbek bei Hamburg, 1993.

Müller, Herta: *A király meghajol és gyilkol*. (Ford. András Orsolya) Napkút Kiadó, Bp., 2018.

Siguan, Marisa: *Schreiben an den Grenzen der Sprache. Studien zu Améry, Kertész, Semprún, Schalamow, Herta Müller und Aub*. De Gruyter, Berlin, 2014.

